

FARS EDEBİYATINDA TEZKİRE YAZICILIĞI VE EDEBİYAT ELEŞTİRİSİ*

MAHMUD FUTÛHÎ

ÇEVİREN: TURGAY ŞAFAK

Tezkire, anlamından da anlaşılacağı gibi şairlerin şiir, yaşam ve adını zikretmek ve hatırlamak amacıyla yazılmaktadır. Tezkire yazıcılarının asıl hedef ve gayesi şairin şiir ve adının kaydedilip anılmasını sağlamak olması sebebiyle onlardan yöntemli ve teknik anlamda bir eleştiri beklenemez. Bütün bunlara rağmen tezkire yazıcıları şairlerin şiirleri ve diğer eserleri hakkında görüş beyan etmekten geri durmayıp en azından bazı şairlerin şiirlerine dair görüşlerini beyan etmişlerdir. Bunların dışında tezkire yazıcılarının divanlardan oluşturduğu seçkilerde iyi ve güzel şiirin zayıf ve başarısız şiirden ayırmaları bir anlamda eleştiri sayılmaktadır.

Her ne kadar tezkireler eleştiri kitabı olmasalar da külli bir nazarla tezkire yazarının şairlerin şiirlerine yaklaşım ve bakışı teşhis edilebilir, ardından tezkireler arasından aynı tarihsel döneme ait birkaç muhtelif yaklaşım ortaya koyulur ve bu şekilde tarihsel dönemler arasındaki farklılıklar anlaşılır. Aynen Hint yarımadasında hicri on ikinci yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınmış olan farsça tezkireler Hint yarımadasında oluşan Fars Edebiyatında mahsus bir zevk ve yönelimi göstermektedir. Bu tezkirelerin muhteviyatında şiirde bir çeşit muamma ve girift sözler ile uzak hayallerin olduğu açığa çıkmaktadır.

Bunlara ilave olarak bazı tezkirelerde kelimenin bilimsel anlamında eleştiri yapıldığı ve şairlerin şiirlerinin eleştiri ve düzeltme yoluna yoluna gidildiği görülmektedir. Bu tezkirelerde ahlaki ve ıslaha yönelik eleştiriler, sözcük eleştirisi, muhteva açısından eleştiriler, iktibaslar ve kaynakların kökenleri, edebi sirkatler ve tevarüdler oldukça fazla görülmektedir.

Avfî (ö. 1221)'nin Lübabü'l Elbab'ı kaleme almasıyla başlayan Farsça Tezkire yazıcılığı edebî eleştiriye doğru tekâmül eden bir gidişat takip etmiştir. Eski tezkireler sadece şairin hayatı ve şiirinden birkaç örnek vermekle iktifa ederlerken giderek yazarlar şairleri sitayiş ve övgüler ve şairi büyük göstermek için kıssa ve efsane anlatılması tezkirelerde revaç bulmuştur.

Başlangıçta sadece meşhur ve iyi şairlerin adları tezkirelerde yer alırken sonraları tedrici olarak zayıf ve başarısız şairlerin adları ve şiirleri de yer almaya başlamış ve ardından şiirlerinin eksikleri dile getirilmeye ve eleştiriler de yer almıştır. Daha sonra Safevî döneminde Fars şiirinde çok bariz bir tahavvül meydana geldi, şiir zevklerinin karşı karşıya gelmesi ve gruplaşmalar farklı tezkirelerin yazılmasının en önemli amili olmuştur.

Tezkireye dayalı olan eleştiri fars edebiyatında en yaygın olan eleştiri türüdür. Bu tür eleştiri de her şeyden daha çok şairin şahsiyet ve yaşamı ve onun yaşamının tarihsel yönleri ön planda tutulmaktadır. İşte bu sebeple tezkireler edebi eleştiri ile değil edebiyat tarihi konusuyla daha çok irtibatlıdır ama buna rağmen tezkire yazarlarının eleştiri mülahazaları göz ardı edilemez. Bu mülahazalar ne kadar hissi ve teknik olmasa da dönemin şairlerinin zevklerinin yönlendirmesi bakımından çok önemli bir role sahiptir.

TEZKİRE YAZICILARIN GÖZÜYLE TEZKİRELER

Bazı tezkire yazarları zaman zaman diğer tezkireleri eleştirmişlerdir. Tabii ki bu eleştiriler öyle çok derinliği olan eleştiriler değildir. Bu eleştirilerin bir kısmı tezkire konuları içinde şu şekilde yer almıştır; şiir veya eserin bir şaire yanlış nispet edilmesi, edebi bilgilerdeki yanlışlıklar ve tarihi vb. yanlışlıklar ve bunun yanında tezkire yazarlarının birbirlerinin eserleri hakkında yaptıkları daha genel eleştiriler de mevcuttur. Farsça tezkireler arasında Takî-yi Avhadî'nin kaleme aldığı "Arafatü'l âşikîn" (1615'te yazılmıştır) adlı tezkire diğer tezkirelerden daha fazla eleştirilip değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Pek çok tezkire yazarı onu övmüş bazıları ise saçma ve hiçbir işe yaramaz olarak nitelendirmişlerdir.¹

Âzâd Belgramî Takî-yi Avhadî hakkında şunları söylüyor: "Avhadî bazılarının sahip oldukları küçük miktardaki vezinli sözlerine bakarak onları şair zannetmiş ve yeni ve eski hepsine tezkiresinde yer vermiştir." Âzâd "Arafatü'l âşikîn'i Mîr Kâşî'nin "Hülâsatü'l Eş'ar" (1607'de yazılmıştır) adlı tezkiresinden daha başarılı ve iyi görmüştür.²

Aynı şekilde "Tuhfe-i Sâmî" ile ilgili olarak da buna benzer görüşler ileri sürülmüştür. Vâle Dağıstanî Tuhfe-i Sâmî'nin şiirlerinin yanlış şairlere nisbet edildiğini iddia etmesi bu meyandadır. Vâle, Tuhfe-i Sâmî'den övgüyle bahsetmiş ve kendi tezkiresi olan "Riyazü's Şuara"yı yazma sebebi olarak Sâmî'nin tezkiresini görmesi olduğunu beyan ediyor.³

Âzâd Belgramî Hân Arzû'nun "Mecme'i'n-Nefâis" (1750'de yazılmıştır) adlı tezkiresini hem iyi şiir seçimi ve hem de eleştirel görüşleri bakımından övgüyle bahsetmiş ama vefat tarihleri ve olaylara tevccüh etmemesi açısından eleştirmiştir. Ona göre Tezkire ile müntehabât arasındaki fark vefat tarihlerinin kaydı ve şairlerin yaşadığı hadiselerin zikredilmesidir.⁴

¹ Riyazü's-Şüara, 513, 656. Bazıları Vâle-i Dağıstanî'yi Arafatü'l Aşikin'den intihalle suçlamışlardır. Tarih-i tezkireha-yi Farisi, 1/424

² Serv-i Âzâd, 40. Hülâsatü'l Eş'ar, Farsça yazılmış en büyük tezkire olup 6500 şairden bahsetmiş ve 350 bin beyit şiire sahiptir.

³ Riyazü's-Şüara, 202, 232

⁴ Hizâne-i âmire, 116

Tezkire yazarları eserlerinde el altından tezkire yazıcılığı, onun şartları ve gerekliliği, muhtelif tezkirelerin eleştirisi gibi konulara yer vermişlerdir.

Muhammed Efzal Serhûş, Kelimatü'ş-Şüara adlı meşhur tezkiresinde kendi dönemindeki tezkire yazıcılarının intihal ve sirkat olaylarına işaret etmiş, eski tezkirelerdeki konuların tekrarlanmasını bıktırıcı olarak nitelmiş ve kendi dönemi şairlerine daha çok teveccüh etmiştir.⁵

Âzâd Belgramî, tezkire için seçilen şiirlerin tezkire yazarının bizzat kendisi tarafından yapılması gerektiğine inanıyordu. Ona göre yazar mümkün merteye şairlerin divanlarını okumalı ve şiirleri öyle seçmelidir.⁶ Hazîn Lahicî (ö.1766) tezkiresinin mukaddimesinde kendi dönemi tezkirelerinin vaziyeti hakkında can yakıcı bir şekilde şikâyetle bulunmuştur. Hazîn tezkire yazıcılığında birkaç şeyin olmazsa olmaz olduğunu iddia etmiştir. Bunlar, ilmi yeterlilik, doğru tahkik, sözün doğruluğu, güzel kavrayış vb. özelliklerdir. Bu mukaddimede kendi dönemindeki tezkireleri yalan, hezeyan, hurafe ve yanlışlıklarla dolu olarak vasfetmiştir. Ona göre bazı şairlerden yersiz ve gereksiz yere övgü ve sitayişle bahsedilmesi ve bazı diğer şairler hakkında art niyetli ve zarar verici sözler söylenmesi bu dönem tezkirelerinde oldukça sık bir şekilde görülmektedir.⁷

Hazîn'in tezkire yazıcılarını eleştirdiği bir başka konu da hayatı boyunca iki veya üç beyit şiir söylemiş olanları dahi şairler arasında zikretmeleri olmuştur. Aynı şikâyetleri Enis-i Leknevî'nin "Enîsü'l İhyâ" (1782'de yazılmıştır) adlı tezkiresinde de görmekteyiz.⁸ Enis-i Leknevî, tezkire yazıcılarının ahbap çavuş ilişkisi ve hizipçilik yapmalarından yakınmış ve şikâyetçi olmuştur. Aynı şekilde Mecme'-i Cihângîrî yazarı Molla Kâtî-i Hirevî (ö. 1615) Takiyüddin Avhadî'nin tezkiresinin adını andıktan sonra "yirmi şair adı bilen herkes tezkire yazıyor" demiştir.⁹

TEZKİRELERİN EKSİKLERİ

1- Araştırma ve inceleme olmaması: Hicri on ikinci yüzyıla ait birkaç tezkirede Selim-i Tahrânî'nin biyografisine bakacak olursanız pek çoğu onu diğer şairlerin mazmunlarını çalmakla itham etmektedirler. İlk önce Şah Cihan dönemi müverrihlerinden olan Muhammed Salih Kenbû "Amel-i Salih" (Şah-Cihan name) adlı tezkiresinde Selîm'i sirkat ile suçlamış, Ondan sonra Nasrâbâdî tezkiresinde yer vermiş, aynı iddia Nasrâbâdî'den nakille Sefine-i Hoşgû'da ve pek çok tezkirede yer almıştır. Tezkireler arasında sadece Azad Belgramî Serv-i Azad'da daha güzel bir yaklaşım sergileyerek Selim ile Sâib

⁵ Kelimatü'ş-Şüara, 2

⁶ Hizâne-i âmire, 7.

⁷ Tezkiretü'l Muasirin, mukaddime, 90-95.

⁸ Enisü'l İhya, 80

⁹ Mecme'-i Cihangiri, 108.

ve diğer şairler arasındaki mazmunların ortak olmasını tevarüd olarak açıklamıştır.

Tezkirelerde bu tür örnekler oldukça sık görülmektedir ki bunun en önemli sebebi tezkire yazıcılığının araştırma ve tetkike dayanmamasıdır. Bu açıdan bakıldığında tezkireleri iki kısma ayırmak mümkündür: 1- Tetkike dayalı tezkireler 2- Taklide dayalı tezkireler.

Tetkike dayalı tezkireleri yazarlar konuları kaydederken tetkik edip araştırır senet ve belgeye dayalı olmayan sözleri beyan ederken ihtiyatı elden bırakmazlar; kendi dönemindeki şairlerin hayatını yazarken imkân ölçüsünde şairlerin kendilerine ulaşırlar ve mümkün oldukça diğer tezkirelerde yazılanları aynen almamaya çalışırlar. **Lübâbü'l-elbâb, Hülasatü'l Eş'ar, Amel-i Sâlih, Mecme'i's-Şuarâ-yi Cihângîrî, Tezkire-i Hazîn ve Hazâne-i Âmire** bu tür tetkike dayalı tezkirelere örnek olarak sayılabilir.

İkincisi taklide dayalı tezkireler olup kendilerinden önce doğru ve araştırılarak yazılmış olan tezkirelerden aynen kopya edilmişler ve bunların sayıları oldukça fazladır.¹⁰

Bu tezkirelerin hemen hepsinde sözü uzatma ve söz sanatları ile yazılmış olması dikkat çeken hususlardandır. Seci' ve muvazeneye riayet için getirilen tavsifler, müellif vezin ve seci gereği şair ve şiiriyle uyumlu olmayan seci ve vezinli lakap ve ünvanları birbiri ardına sıralamaktadır. Bu tezkirelerde şair ve şiir tahkik ve araştırmaya¹¹ değil seci' ve vezne tabi olmuştur. İşte bu sebeple tezkirecilerin seci'lerle dolu hükümleri ve görüşleri itibardan yoksundur. Bu durum tasavvufî tezkirelerde hatta tarih yazıcılığında dahi görülmektedir.

2- Tezkirelerdeki hükümlerdeki çelişkiler: Bazen farklı tezkirelerde bir şair hakkında çelişkili düşüncelerle karşılaşırız; mesela Abdurresül İstiğnâ adlı bir şairin biyografisi “Kelimâtü's-Şuara” adlı tezkirede şöyle geçmektedir: “Kadim üslupla şiir söylemektedir.”¹² Öte yandan Tarih-i A'zamî adlı eserde İstiğnâ için “yeni tarzın takipçisidir” denilmiştir.¹³ Bu çok açık çelişki kesinlikle konunun tetkik edilmemesi ve kişisel zevklerin ön planda tutulmasından kaynaklanmaktadır.

¹⁰ Tezkire-nivisi der Hind, 45. Mesela Seyyid Ali bin Mahmud'un kaleme aldığı Tezkire-i Bezm-ara Avfi'nin Lübâbü'l Elbab'ını aynen kopya etmiş ve hatta Avfi'nin yazmış olduğu dîbaçeyi kendi adıyla aynen tezkiresinin başına koymuştur. Bkz. Muhammed Kazvinî'nin Lübâbü'l Elbab neşrine yazdığı önsöz

¹¹ Arafatü'l Aşikin'dan bir örnek; Sahib-i fitrat-ı bülend ve Güher-i nazm-ı ercümend, nazol-tab'ı müşkil-pesend-i hünermend, mâlik-i kelimâ der kemal-i letafet ve nefisî, bîdil-i ma'nî bârik-rîsî..... (Kârevân-ı Hind, 1/ 130)

¹² Kelimetüşşuara, 33

¹³ Tezkire-i Şuara Keşmir, 12

Elbette kişisel zevk ve salıkadan kaynaklanan düşünce farklılıkları olması gayet doğal ama doğru olmayan ve çelişkili bilgilerin verilmesi kabul edilemez. Afzel Serhûş, Kazım Mesih hakkında şöyle yazmıştır: “Mevlana üslubunda şiirler yazmış,... kendi üstadlık tabiatıyla mağrurdu, söylediği şiirlerin çoğunluğu manasız ve saçmaydı ama insanlardan tahsin ve övgü beklemekteydi.”¹⁴ Ama Nasrâbadî onu “bütün ilimleri kendisinde toplamış” olarak nitelendiriyor ve onu Arapça Nazım ve Nesirde söz sahibi olduğunu belirtip Avhadî'nin Arafatü'l Aşkın'da yaptığı gibi onun şiiriyle ilgili olarak şaşırtıcı tavsifler yapmıştır. “Arapça münşeât şikargahında dostlara irsal etmişlerdi ki lafızların ceylanları kamus ve sözlüklerin satırlarının kementleri olmaksızın hiçbir hatıranın tasarrufuna girmez. Vassaf'ın dili onun lafızlarına nisbetle köy konuşmaları gibidir.”¹⁵

TEZKİRELERİN ÖNEMİ VE DEĞERİ

Edebiyat eleştirisi açısından tezkireler iyi ve cavidan edebi eserlerin yaratıcılarını tanıtmaları açısından çok büyük bir ehemmiyete sahiptir. Tezkirelere değer atfetmekteki esas sebep tezkire yazarının söz sanatlarından anlayan birisi olup edebiyatçı hakkında hüküm vermesi ve en iyi olanları zikretmesidir. Hatta şairlerin eserlerinden oluşan en iyi örnekleri müntehabat adıyla bir araya getirmektedir. Bu ön kabul tezkirecilerin kendilerinden önce yaşamış olan şairler hakkında yazdıkları zaman doğrudur ama sıra kendi dönemlerinde yaşamış olan şairlere geldiğinde şairlerin sayısının arttığı ama şiir kalitesinin düştüğü görülmektedir. Şiirleri seçme konusunda oluşmuş olan miyarlara itina gösterilmemektedir. Tezkire yazarı kendi dönemine yaklaştıkça şairlerin listesi de uzamaktadır. Bu liste artık belirli miyarlarla oluşturulmuş müntehabat olmaktan çıkmış basma eserler kataloğu benzeri bir eser haline gelişir. Farsça kaleme alınan 16-18. Asırlara ait tezkirelerde bu mevzu oldukça yaygın hale gelmiştir. Hatta bugün bile Modern edebiyat kitapları bu sorun ile karşı karşıyadırlar. “Müzekkirü'l Ahbâb” ve “Merdom-dîde” gibi bazı tezkirelerde adı sanı bilinmeyen yığınla şairle karşılaşırız ama onların adlarına bugün artık geniş kapsamlı hazırlanmış edebiyat Tarihi kitaplarında dahi rastlamamaktayız. Bu tezkirelerde yer alan şairlerin pek çoğu hayatları boyunca sadece birkaç beyit şiir yazmışlardır. Hatta Kelimâtü's-Şuara ve “Hemîşe Bahar” gibi bazı tezkireler öyle şairlerin adlarını anmışlardır ki tezkire yazarı onlardan bir beyit bile aktaramamaktadır.

Bunun sebeplerini şu şekilde ortaya koyabiliriz;

1-Bütün şairlerin adlarını müştamil olan geniş bir tezkire hazırlama isteği,

¹⁴ Kelimâtü's-Şuara, Tezkire-i Şuara-yı Keşmir'den nakille, 116

¹⁵ Tezkire-i Nasrâbadî, 255

2-Tezkire yazarının çağdaşı olan şairlerle dostluğu, yakınlığı, ilişkisi veya akrabalığı,

3-Tezkirenin belli bir üsluba, bölgeye, zamana veya konuya mahsus olarak hazırlanmak istenmesi. Bu durum tezkire yazarını o konu hakkında en ufak bir katkısı olan herkesin adını zikretmesine sebep olmaktadır.

4- “Zamanın ruhu”nun tezkire yazarına hükmetmesi. Zira kendi zamanında ortaya çıkan üslup ve mevzuların pek çoğunun makbul olması ama sonraki zamanların zevkleri onları beğenmemektedir. İşte tam da bu sebeple en güçlü eleştirmen zamandır denilmiştir. Bu söz her ne kadar doğru olsa da ne dönem ve zaman kendine has zevk ve ruha sahiptir ve kendi beğenilen sanatını da meydana getirmektedir.

Burada sadece İran ve Hindistan’da yazılmış olan tezkireler kaleme alınmış olan tezkireler incelenmiş olup bu incelemede tezkireler her şeyden önce edebiyat eleştirisi bağlamında değerlendirilmiştir. Bu yüzden edebiyat eleştirisine yer vermeyen tezkireler incelememizin dışında kalmışlardır.